

І. В. ДВОРКІН, викладач НТУ «ХПІ»

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається наукова діяльність музейних закладів Наддніпрянської України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлено внесок співробітників музеїв у розвиток багатьох наукових галузей. Стаття узагальнює значну кількість літератури та джерел з питань розвитку музейної справи в Україні.

В статье рассматривается научная деятельность музеев Надднепрянской Украины в конце ХІХ – начале ХХ в. Освещен вклад сотрудников музеев в развитие многих научных отраслей. Статья обобщает большое количество литературы и источников.

The article deals with the scientific activities of Naddniprians'ka Ukraine museums in the late nineteenth and twenties century. The museum staff contribution in the development of many scientific fields is shown. The clause summarizes a great number of sources and literature for the problem of museum work evolution in Ukraine.

За умови відсутності у Наддніпрянській Україні дорядянського періоду державних наукових інституцій саме музеї разом з провідними навчальними закладами ставали своєрідними науковими та просвітницькими осередками. Сучасні дослідники відмічають тісний зв'язок музеїв з національно-культурним та краєзнавчим рухом, розвитком вітчизняної науки [1, с. 5]. Без опрацювання на сучасному рівні та узагальнення наукових здобутків музеїв у галузі музеєзнавства, історії, археології, українознавства, етнографії, природничих наук картина розвитку науки названого періоду буде недостатньою. Серед основних напрямків діяльності музейних осередків можна виділити музеєзнавчу (фондову та експозиційну), наукову, видавничу та просвітницьку роботу.

Питання внеску музеїв у розвиток наукових досліджень вивчалася переважно у контексті історії окремих музейних осередків, груп музеїв, певних музейних діячів. Окремо було досліджено внесок музеїв у розвиток вітчизняного природознавства (Л. Гаврилюк), церковної археології (О. Гейда) тощо. Метою даної статті є аналіз наукової роботи українських музеїв наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі музеїв Києва, Харкова, Полтави та Чернігова).

Одним з головних центрів збирання, систематизації та наукового дослідження українських старожитностей – пам'яток матеріальної та духовної культури – став найбільший музей, який діяв у Наддніпрянській Україні – Київський художньо-промисловий та науковий музей (відкрито у 1899 р.) [2, с. 8]. У музеї працювали такі видатні українські вчені, як директор М. Біляшівський, хранитель археологічного відділу В. Хвойка та хранитель історичного та етнографічного відділів Д. Щербаківський (з 1910 р.) [3, с. 44].

У 1900 р. М.Ф. Біляшівський склав програму, за якою, певною мірою, музей був організований. Проаналізувавши становище музейної справи за кордоном, автор програми зазначив, що київський музей, зважаючи на відсутність великих коштів, мав стати „культурно-історичним” за профілем, тобто складатися з історичного, художнього, художньо-промислового та етнографічного відділів. Особлива увага мала приділятися художньо-промислому відділу, який, окрім виконання просвітницької функції, повинен був сприяти підвищенню художнього рівня промислових та ремісничих виробів [4, с. 33, 36]. Зазначена програма Київського міського музею мала значний вплив не лише на подальшу долю цього закладу, а й була використана засновниками інших музеїв.

Незважаючи на катастрофічну нестачу коштів, що її відчував музей, особливо у період становлення, наукова робота, спрямована переважно на поповнення музейних фондів, проводилась постійно. Співробітники музею здійснювали експедиції у різні регіони України із метою дослідження етнографічних матеріалів, організовували археологічні експедиції тощо [5, с. 67].

Засновник археологічного відділу В.В. Хвойка передав у власність музею чимало предметів, виявлених під час розкопок. Крім того, у період проведення археологічної виставки Товариства прихильників старожитностей та мистецтв, а також виставки XI Археологічного з'їзду, В. Хвойка опрацьовував та систематизував предмети, що надходили у власність музею [6, с. 50, 51]. За ініціативи директора М.Ф. Біляшівського в 1906 р у музеї було проведено Першу південноросійську кустарну виставку, яка зробила музей справжньою скарбницею вітчизняної культурної спадщини. Експонати виставки були покладені згодом в основу етнографічного відділу музею. Заслуга вченого полягала в тому, що саме він склав детальний план збирання експонатів для виставки за характером матеріалу: гончарство, плетення, ткацтво, вишивання тощо [7, с. 83].

Щорічні експедиції з метою дослідження української народної творчості проводив Д.М. Щербаківський. Зібрані вченим килими, кераміка, писанки, а також зроблені під час наукових експедицій фотографії надходили до фондів Київського художньо-промислового музею [8, с. 33]. У 1913 р. Д.М. Щербаківський був відряджений до кращих музеїв Петербургу, Москви, Німеччини, Італії та Швейцарії. Метою поїздок було ознайомлення з діяльністю цих музеїв та застосування їхнього досвіду у київському музеї [9, с. 140].

Ще одним центром розвитку вітчизняної етнографії став Харківський міський художньо-промисловий музей (засновано у 1886 р. переважно як), в якому у 1896 р. було відкрито етнографічний відділ. План відділу на високому науковому рівні був розроблений професором Харківського університету А.П. Красновим. Сам відділ був створений на основі колекції, зібраної вченим під час наукових експедицій по країнах Азії. Наукові дослідження у музеї проводилися під час підготовки до видання музейного путівника, який містив різнобічну інформацію про ті народи, побут та життя яких відтворювала експозиція [10, с. 44].

Основою для створення Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства стали матеріали, зібрані під час експедицій видатного вітчизняного вченого, засновника наукового ґрунтознавства В.В. Докучаєва. На думку вченого, основним завданням новостворюваного закладу (та інших подібних музеїв) мало стати дослідження природи краю, спрямоване в першу чергу на вирішення господарських питань. Крім того, музей мав слугувати засобом поширення серед населення природничих знань [11, с. 15]. Природничий напрямок у наукових дослідженнях музею залишався на першому місці й протягом наступних двох десятиліть. З 1891 по 1909 рр. музей очолював природознавець М.О. Олеховський, який спрямував усі зусилля на наукові дослідження та популяризацію знань про природничі багатства Полтавщини. У період становлення музею М.О. Олеховський брав активну участь у роботі експедицій В.В. Докучаєва та В.І. Вернадського, завдяки чому музей значно збагатився зразками гірських порід і палеонтологічним матеріалом. До 1900 р. кількість експонатів музею сягнула 17000: більша частина з них була зібрана під час спеціальних розвідок, які проводив за дорученням земства завідувач музею. [12, с. 4]. Ще один відомий вітчизняний природознавець, професор Харківського університету О.В. Гуров, який проводив геологічні дослідження на території Полтавської та Катеринославської губерній, склав декілька цінних колекцій. Частина з них, зібрана на Полтавщині, була передана до губернського музею [13, с. 21, 22].

Отже, колекції полтавського музею склалися переважно в процесі експедицій вчених-природознавців, завдяки чому за відносно невеликий проміжок часу були накопичені значні у науковому відношенні матеріали, які надавали можливість і надалі поглиблено досліджувати різноманітні сторони природи краю. Співробітники музею не обмежували свої наукові розвідки суто вимогами систематичного збільшення експонатів. Вони брали участь у заходах Полтавського губернського земства, які вимагали наукового обґрунтування: добування артезіанської води, осушення боліт, заліснення летючих пісків, експлуатація корисних копалин тощо [11, с. 16].

В той же час, наукові дослідження співробітників Полтавського природничо-історичного музею, який був багатопрофільним музеєм, не були зосереджені виключно на природознавчих студіях. Після того, як музей збагатився багатими етнографічними та археологічними колекціями з зібрання К.М. Скаржинської, а також після того, як на роботу до музею прийшли етнограф К.В. Мощенко та археолог В.М. Щербаківський, значно поживилась діяльність і в цих галузях. Така ситуація була характерною й для інших музеїв, де основний напрямок досліджень визначався науковими уподобаннями та фахом його співробітників.

К.В. Мощенко систематизував експозицію і склав опис етнографічної частини колекції К.М. Скаржинської [14, с. 5]. Зважаючи на те, що етнографічне зібрання полтавського музею не було достатньо повним та не висвітлювало усі сторони старовинного українського побуту, К.В. Мощенко розробив програму поповнення експозиції музею відповідними історико-етнографічними матеріалами [15, с. 59]. У 1911–1913 рр. вчений здійснив

експедиції по повітах Полтавської губернії, завдяки чому етнографічні збірки музею зросли удвічі [16, с. 65].

Систематичні археологічні дослідження у музеї були розпочаті у 1912 р., після запрошення професійного археолога В.М. Щербаківського. В 1912–1919 рр. вчений щороку проводив археологічні розкопки на території Полтавської губернії, завдячуючи чому музей значно збагатився археологічними експонатами. Розкопки та розвідки, які були проведені у Переяславі, Гінцях, Ліпльовому, Лукасах та інших місцевостях Полтавщини, виявилися достатньо плідними. Були досліджені пам'ятки палеоліту, енеоліту, скіфського часу та доби Київської Русі [17, с. 96, 97]. Археологічні дослідження були тісно пов'язані з геологічними розвідками та дослідженнями палеонтологічного матеріалу [18, с. 10].

Співробітники приватного Лубенського музею К.М. Скаржинської також проводили власні археологічні дослідження. Так, у 1883 р. вони відбулися на околиці Лубен, де було досліджено більше десяти невеликих курганів, що містили поховання ямної культури, доби середньої бронзи, скіфського часу та могилу половецького воїна [19, с. 102]. Загалом співробітниками музею було відкрито та досліджено понад 200 пам'яток різних епох. Територіально ці дослідження охоплювали Посулля та район Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Музей К.М. Скаржинської активно співпрацював із багатьма вітчизняними вченими. У різні роки його відвідали Д.І. Яворницький, В.Б. Антонович, М.І. Петров, М.Ф. Сумцов, В.В. Тарновський. Співробітники музею проводили спільні наукові розвідки з такими відомими вченими, як В.І. Вернадський, К.М. Феофілактів, В.Г. Ляскоронський та ін. [20, с. 73, 149].

Саме завдяки музеям на початку ХХ ст. Чернігів став одним з провідних центрів дослідження української історико-культурної спадщини. У місті, в якому не було вищих навчального закладу, працювали три великі історичні музеї – Музей українських старожитностей В.В. Тарновського, Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії та Чернігівське епархіальне давньосховище.

Дослідники діяльності Музею Чернігівської архівної комісії виокремлюють кілька основних етапів його роботи, починаючи від заснування у 1896 р. Так, протягом першого десятиліття наукова робота в музеї залишалася на досить низькому рівні, зважаючи на те, що у ньому працювали переважно аматори. Лише після того, як посаду керуючого справами (фактично завідувача музею) обійняв П.М. Добровольський, була складена програма збирання археологічних старожитностей. Члени комісії почали цілеспрямовано проводити археологічні розкопки та розвідки, завдяки яким поповнювалися фонди музею [21, с. 6, 7]. П.М. Добровольський також започаткував наукові екскурсії, зокрема була зібрана багата колекція шлюбних вінців, вченому вдалося придбати скатертину, яка належала гетьману І. Скоропадському [22, с. 41].

Значно пожвавилась наукова діяльність на Чернігівщині у період підготовки та проведення XIV Археологічного з'їзду. У цей час музей комісії перетворився на центр археологічного вивчення краю. Матеріали виставки

з'їзду, експонати якої були зібрані завдяки спеціально проведеним розкопкам, значно збагатили археологічний відділ музею. Починаючи з 1911 р. археологічні розкопки та розвідки систематично проводилися хранителем музею Є.К. Корноуховим та членом комісії В.А. Шугаєвським. Останній також склав схему наукової класифікації музейних експонатів, на основі якої було підготовлено найбільш повний каталог музею [22, с. 41].

На відміну від Музею Чернігівської губернської архівної комісії, формування фондів якого відбувалося переважно завдяки саме науковим розвідкам, колекції Музею українських старожитностей В.В. Тарновського були сформовані ще до передачі останнього у власність Чернігівського губернського земства (1902 р.). В той же час, його багаті музейні фонди неодноразово потрапляли до кола інтересів дослідників української старовини. Зокрема, директор музею В.Л. Модзалевський займався виданням найцінніших документів з зібрання закладу [Див.: 23].

Значний внесок у розвиток вітчизняної історичної науки, особливо церковної археології, зробили співробітники церковно-археологічних музеїв, які створювалися при церковно-археологічних інституціях (комітетах та товариствах). Заснування церковно-археологічних закладів мало на меті у першу чергу дослідження місцевої археології та розповсюдження наукових знань серед населення [24, с. 83]. Водночас, вони стали й науковими осередками вивчення церковних старожитностей.

Вже у день відкриття Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства його голова протоієрей П.Г. Фомін наголосив на необхідності всебічного дослідження та збереження місцевих церковних старожитностей [25, с. 47]. Члени товариства – відомі харківські вчені Ф.І. Шміт, С.А. Таранушенко та ін. – організовували наукові експедиції по повітах Харківської губернії, завдяки чому вдалося зберегти від знищення чимало пам'яток церковної архітектури, віднайти значну кількість старожитностей, які передавалися до Харківського церковно-археологічного музею. Результати наукових досліджень друкувалися у єпархіальних часописах „Вера и разум”, „Пастырь и паства”, виголошувались на засіданнях товариства. Про те, що у музеї завдяки плановим науковим розвідкам були зосереджені надзвичайно цінні у науковому відношенні експонати, свідчить той факт, що тут працювали не лише місцеві, але й закордонні дослідники, вчені з інших регіонів країни [26, с. 45].

До складу Полтавського церковного історико-археологічного комітету також увійшло чимало відомих вчених: дійсний член Петербурзького археологічного інституту В.О. Пархоменко, члени Полтавської вченої архівної комісії І.Ф. Павловський, О.Ф. Мальцев та ін. [27, с. 69]. Члени комітету розгорнули активну діяльність, спрямовану на збереження місцевих церковних старожитностей. Проводилися наукові розвідки із метою накопичення відомостей та укладання реєстру старовинних церков Полтавської єпархії та переліку старожитностей, що зберігалися у храмах. Завдяки цим заходам комітету Полтавське єпархіальне давньосховище значно

збагатилося експонатами [28, с. 72, 73]. Велику зацікавленість до експонатів давньосховища проявляли викладачі Київської духовної академії [29, с. 212].

Засновники ще одного церковно-археологічного музею – Чернігівського єпархіального давньосховища – вбачали за найбільш раціональний спосіб формування фондів закладу саме наукові екскурсії. Такий спосіб формування колекцій надавав можливість селективного відбору найбільш цінних та характерних для даної місцевості старожитностей та значно прискорював процес їх надходження до музею [30, с. 29]. Саме таким чином у час становлення музею та його підготовки до участі у Чернігівському археологічному з'їзді й були зібрані найбільш цінні експонати давньосховища. Так, влітку 1907 р. завідувач музею В.Г. Дроздов разом із членом Чернігівської архівної комісії священником К. Карпинським обстежив 7 монастирів та 150 церков, що дало можливість зібрати близько 500 предметів для музею [31, с. 62]. Члени Чернігівської церковно-археологічної комісії, створеної при давньосховищі, протягом наступного десятиліття розгорнули активну діяльність із дослідження місцевої церковної історії. На засіданнях комісії (згодом товариства), які проходили щоквартально, виголошувалися доповіді з церковно-історичної тематики, наукові дослідження із залученням матеріалів церковного музею друкувалися на шпальтах місцевих єпархіальних часописів та у спеціальному збірнику, який видавало давньосховище [32, с. 191].

Підводячи підсумки зазначимо, що українські музеї кінця ХІХ – початку ХХ ст. зробили значний внесок у розвиток багатьох наукових галузей – музеєзнавства, історії, археології, етнографії, історичного та географічного краєзнавства, природознавства тощо. Систематичні наукові студії у музеях проводили їх співробітники, а також сторонні дослідники. Українські музеї зазначеного періоду відіграли значну роль у становленні й розвитку багатьох напрямків наукових досліджень. Багаті музейні зібрання стали невичерпною джерельною базою для досліджень вітчизняних та закордонних вчених. Вивчення наукової діяльності університетських музеїв Наддніпрянщини зазначеного періоду дозволить більш чітко визначити місце і роль музеїв у розвитку наукових досліджень в українських землях Російської імперії зазначеного періоду.

Список літератури: 1. Піскова Є. М. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку / Є. М. Піскова, Л. Д. Федорова // Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей. – Київ ; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 3–9. 2. Бушак С. Музею старожитностей та мистецтв – 100 років / С. Бушак // Образотворче мистецтво. – 1999. – № 3–4. – С. 5–8. 3. Рязанова Т. До сторіччя Київського музею старожитностей та мистецтв / Т. Рязанова // Вісник УТОПК. – 1999. – № 2. – С. 44–55. 4. Беяшевский Н. К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств / Н. Беяшевский // Археологическая летопись Южной России. – 1900. – Т. 2. – С. 31–38. 5. Ковтанюк Н. Головний музей історії України / Н. Ковтанюк // Пам'ять століть. – 2005. – № 1. – С. 113–130. 6. Колеснікова В. В. Хвойка та заснування археологічного відділу Київського міського музею / В. Колеснікова // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С. 49–56. 7. Кілієвич С. Академік М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України / С. Кілієвич // Київська старовина. – 1999.

– № 4. – С. 80–86. **8.** Павловський В. Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927). Його життя і доля / В.Павловський // Сучасність. – 1978. – Ч. 1. – С. 31–46. **9.** Шарафутдінова І. М. Данило Щербаківський (1877–1927) / І. М. Шарафутдінова // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 140–143. **10.** Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г. А. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с. **11.** Кигим С. Л. З історії науково–дослідної роботи Полтавського краєзнавчого музею у галузі природознавства / С. Л. Кигим // 100–річчя Полтавського краєзнавчого музею : матеріали ювіл. наук. конф.: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. – Ч. 1 / за ред. Г. П. Білоус, О. Б. Супруненко. – Полтава :Б. в., 1992. – С. 15 –18. **12.** Величко–Березовая А. М. М. А. Олеховский и становление музея Полтавского губернского земства / А. М. Величко–Березовая, И. Л. Власенко // 100–річчя Полтавського краєзнавчого музею : Матеріали ювіл. наук. конф. : Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / за ред. Г. П. Білоус, О. Б. Супруненко. – Полтава :Б. в., 1992. – Ч. 1. – С. 4–10. **13.** Гаврилюк Л. О. Роль вчених у становленні і розвитку природничих музеїв України (XIX – поч. XX ст.) / Л. О. Гаврилюк // Історія України. Маловідомі імена, події факти : зб. ст. – Вип. 17. – Київ ; Донецьк : Рідний край, 2001. – С. 20–26. **14.** Риженко Я. Полтавський державний музей. Історичний огляд / Я. Риженко // Збірник, присвячений 35–річчю музею / під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. – Полтава: Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, Полтава–поліграф, 1927. – С. 1–15. **15.** Нестуля О. О. Маловідомі сторінки біографії пам'яткоохоронця К. В. Мощенко // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції : збірник наукових праць / редкол. Г. П. Білоус та ін. – Полтава :Б. в., 1991. – С.57–70. **16.** Нестуля О. О. Служив натхненно і широко (К. В. Мощенко) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20–30–ті роки). – К. : Рідний край, 1991. – С.64–72. **17.** Полтавський земський археологічний музей // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – 1919. – Вип. 1. – С. 96–97. **18.** Гавриленко М. І. До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико–краєзнавчого музею / М. І. Гавриленко // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Полтавський літератор, 1993. – Ч. 1. – С.9–16. **19.** Супруненко О. Б. Археологічне зібрання К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 98–107. **20.** Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської): монографія / О. Б. Супруненко. – Київ ; Полтава : Археологія, 2000. – 392 с. **21.** Черненко О. Є. Археологічне зібрання Чернігівського державного музею (1896 – 1948 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук : 07. 00. 04 / О. Є. Черненко. – К., 2005. – 19 с. **22.** Линюк Л. Музей Чернігівської губернської вченої архівної / Л. Линюк // Родовід. – 1996. – № 2. – С. 39–44. **23.** Лукомский В. Г. Малороссийский гербовник / В. Г. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – К.: Либідь, 1993. – 213 с. **24.** 284. Комарова И. И. Церковно–археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX в. / И. И. Комарова // Археологический ежегодник за 1990 год. – М. : Наука, 1994. – С. 83–102. **25.** Романовський В. Пам'яткознавча діяльність Харківського Єпархіального церковно–археологічного товариства (1913–1920 рр.) / В. Романовський // Харьковский исторический альманах. – 2003. – Весна-лето. – С. 45–50. **26.** Бахтіна С. А. Історія Харківського Єпархіального церковно–археологічного товариства і Харківського єпархіального церковно–археологічного музею на сторінках часопису „Вера и Разум” / С. А. Бахтіна // Науково–теоретичні здобутки Слобідської України про часопис „Віра і Розум”. – Харків: Б. в., 1999. – С. 41–47. **27.** Жук В. Н. Перший музей на полі Полтавської битви / В. Н. Жук // Український історичний журнал. – 1984. – № 7. – С. 69. **28.** Отчет члена–делопроизводителя о деятельности комитета во второй год существования // Труды Полтавского церковного историко–археологического комитета. – 1908. – Вип. 2. – С. 71–74. **29.** Отчет члена–делопроизводителя о деятельности комитета в четвертый и пятый годы существования // Труды Полтавского церковного историко–археологического комитета. – 1912. – Вип. 3. – С. 208–213. **30.** Дроздов В. Г. Учреждение Черниговского

Епархиального древлехранилища / В. Г. Дроздов // Сборник Черниговского Епархиального древлехранилища. – 1908. – Вып. 1. – С. 1–30. **31.** Ісаєнко О. Мудрицька В. Історія Чернігівського Єпархіального Давньосховища / О. Ісаєнко // Родовід. – 1996. – Ч. 14. – С. 60–64. **32.** Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: до постановки проблеми // Україна і Росія в панорамі століть: збірник наукових праць на пошану К. М. Ячмехіна. – Чернігів, 1998. – С. 187–195.

Поступила в редколегію 11.02.11